

Վահանի սխիագործությունների փառաբանությամբ, այդուհանդերձ, այդ երկը գրված չէ սոսկ Վահան Մամիկոնյանի տոհմային ինքնասիրությունը շոյելու նպատակով: Մամիկոնյանների դրվատումը պայմանավորված էր պատմական այն նշանակությամբ ու վճռական դերով, որ ունեին նրանք հայ Արշակունիների օրոք և հատկապես V դարի Սասանյան Իրանի դեմ մղված զինված հերոսական մաքառումների ժամանակ: Փարպեցին պարզապես շնորհիվ իր ճարտասանական բացառիկ ձիրքի, կենդանի ու շարժուն իրադրությունների մեջ է կարողացել ներկայացնել պատմական անցքերն ու անձանց, իսկ դրանցից նշանավորներին՝ Վարդան և մանավանդ Վահան Մամիկոնյաններին օժտել է այնպիսի տիպական-հերոսական գծերով, որպիսիք բնորոշ էին նրանց իրական պատմական արարքներին:

Փարպեցու Պատմությունը ոչ միայն կարևոր սկզբնաղբյուր է, այլև գրական մի ակնառու երկ, ուր գեղեցիկ ձևով վերարտադրված է ժամանակի պատմական իրականությունը:

4. ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: ՎԻՊԱԿԱՆ-ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում քրիստոնեության տարածման առաջին դարերում նոր կրոնի համար մարտնչած անձանց արարքների հիման վրա և քրիստոնեական սրբախոսական գրականության շափանիչներով արդեն V դարում սկիզբ են առնում հայ ինքնուրույն վարքերն ու վկայաբանությունները: Դրանց անդրանիկ նմուշներն են Գրիգոր Լուսավորչի վարքն ու Հռիփսիմյան կույսերի վկայաբանությունը, որոնք առկա են արդեն հիշատակված Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ: Վկայաբանական անդրանիկ նմուշներից է նաև Քաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը, ձևված մի հին ավանդության հիման վրա: Ըստ այդմ՝ Քաղեոս առաքյալը գալիս է Հայաստան և Հայոց Սանատրուկ թագավորին քրիստոնեություն քարոզում: Շատերն են դառնում քրիստոնյա, այդ թվում՝ նաև Սանատրուկի գեղանի դուստրը՝ Սանդուխտը: Սանատրուկի հրամանով նահատակում են քրիստոնյաներին, նաև Քաղեոս առաքյալին և Սանդուխտ կույսին: Բայց քրիստոնեությունը խոր արմատներ է նետում: Եվ ըստ այդ վկայաբանության՝ հայոց եկեղեցու հիմնադիրն է դառնում Քաղեոս առաքյալը, որի անունով և հայոց հայրապետական աթոռը հետագայում կոչվում է «Աթոռ սրբոյ առաքելոյն Քաղէոսի»⁴⁰:

Այս, ինչպես նաև Բարդուղիմեոս առաքյալի ավանդությունն ու վկայաբանությունը նպատակ են ունեցել առավել վաղեմիացնել հայ եկեղեցու սկզբնավորումը և այն կապել Քրիստոսի առաքյալների անվան հետ: Եվ այդ հատկապես V դարում, երբ քրիստոնեական աշխարհում սկսվել էին պատրիարքական աթոռների գերադասության և դրանց հնության փառասիրական վեճերը⁴¹:

Այդ վաղ շրջանի վկայաբանությունների մեջ իր գրական-գեղարվեստական և գաղափարական արժեքով բացառիկ տեղ է գրավում Շուշանիկի վկայաբանությունը⁴²: Այն, Սանդուխտ կույսի և Հռիփսիմի վկայաբանություններից հետո երրորդ կին նահատակին նվիրված պատումն է, որի հերոսուհին օժտված

40 Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», Ը, Վենետիկ, 1853, էջ 9—97:

41 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 341—342:

42 Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 10, 47, 49—55:

է բնավորութեան ավելի բարդ ու հարուստ գծերով, քան իր նախորդները և հանդես է բերված ընտանեկան-կենցաղային հանգամանքներում՝ ամուսնացած կնոջ, մոր բարդ ու դրամատիկական հարաբերություններով բնորոշվող իրադրություններում:

Շուշանիկը դուստրն է Վարդան Մամիկոնյանի, ծոռը՝ Սահակ Պարթևի, կինը՝ վրաց հայտնի Աշուշ բղջիխի որդու՝ Վազգենի: Վերջինս պարսիկներից արտոնություններ ստանալու ակնկալությամբ ուրանում է քրիստոնեական կրոնը, ընդունում զրադաշտություն, երկրորդ կին է առնում մի պարսկուհու և փորձում այդ հավատին դարձնել կնոջը՝ Շուշանիկին ու իր զավակներին: Շուշանիկը հոգեկան ծանր տառապանքներ է ապրում, առանձնանում, աղոթքներով ապավինում աստծուն և խզում իր ամուսնական կապերը Վազգենի հետ: Վերջինս տարբեր միջոցներով՝ համոզմամբ, հորդորով, ծեծով, խոշտանգումով, շղթայակապ բանտարկությամբ, քաղցով ու ծարավով աշխատում է ընկճել Շուշանիկին և հավատափոխ անել, սակայն ապարդյուն: Շուշանիկը համբերութեամբ տարիներ շարունակ կրում է բոլոր տանջանքներն ու տառապանքները, հոգով մնում աննկուն, հաստատ իր քրիստոնեական հավատին ու հայրենական ավանդույթներին և այդպես տառապելով էլ մահանում:

Շուշանիկի վկայաբանությունը թեպետ կերտված է սրբախոսական գրականության պարտադիր կաղապարով, բայց նրա հերոսուհին իր տառապանքներով ու աննկուն կամքով խիստ հուզիչ է ու ազդեցիկ, բարձրացված գեղարվեստական կերպարի աստիճանի: Շուշանիկը Հռիփսիմեի և Սանդուխտի նման ոչ թե սոսկ վկայուհու տիպար է, այլ, ինչպես իրավացիորեն նկատված է՝ «հայ գաղափարական կնոջ միջնադարյան իդեալ»⁴³, որի կերպարում առաջին անգամ հայ գրականության մեջ մարմնավորվել է նաև կնոջ ազատագրման գաղափարը⁴⁴:

Գրերի գլուտի շնորհիվ առաջացած V դարի գրական հզոր շարժման բերումով գրի են առնվում և գրականության մեջ են ներթափանցում հայ հին վիպական հարուստ բանահյուսության բազում նմուշներ, որոնք որոշակի վերամշակման ենթարկվելով պատմիչ-գրողների կողմից, ներծուլվում են նրանց պատմագրական երկերին և կազմում դրանց կայուն բաղադրիչը: Ուշագրավն այն է, որ գրավոր ավանդված հայ վիպական բանահյուսության այդ նմուշները բնորոշվում են շեշտված պատմականությամբ: Պատճառն, անշուշտ, այն է, որ մեր հին պատմիչները բանավոր ավանդությունն օգտագործելով իբրև պատմական սկզբնաղբյուր, դիմել են պատմական ավանդություններին, զրուցաներին, երգերին ու վեպերին, զանց առնելով վիպական ընդհանուր բնույթ ունեցող ստեղծագործությունները, որոնք հայոց պատմության համար արժեք չէին կարող ներկայացնել: Վիպապատմական բանահյուսության այդ նմուշներից են Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությամբ ավանդված Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի, Վահագնի, Անգեղյա Տորքի պատմականացած առասպելները, Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի, Արտավազդի վիպական ցիկլերը, որոնք անխախտ վկայություններ են հայ հին ու հարուստ բանավոր ավանդության գոյության վերաբերյալ: Հիշյալ բանահյուսական ստեղծագործություններն իրենց պատմական հիմքով և հիշողություններով սերում են վաղնջական ժա-

43 Մ. Ավդալբեգյան, նշվ. աշխ., էջ 158:

44 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 354:

մանակներին և հասնում մինչև մեր թվականության II դարի պատմական անցուդարձերը:

Բանահյուսական այդ ստեղծագործություններն իրենց բնույթով հին առասպելներ են և առասպելաբանական վեպ (հորենացու մոտ՝ վիպասանք), որոնք պատմատիպաբանական առումով կազմում են հայ վիպական բանահյուսության պատմական զարգացման առաջին երկու փուլը⁴⁵: Այդ զարգացումն ու տիպաբանական փոփոխությունները շարունակվում են նաև հետագայում:

Մեր թվականության առաջին հարյուրամյակներին, մասնավորապես III—V դդ., հայ վիպական բանահյուսությունը թեև կոխում է իր զարգացման նոր շրջանը: Այս շրջանի վիպական բանահյուսության կարևոր արգասիքները հատվածաբար պահպանվել են Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու, հետագայում նաև Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի և այլոց պատմագրական երկերում:

Եթե վիպական նախորդ երկու շրջանների բանահյուսության մեջ գերիշխող էին առասպելներն ու առասպելաբանական տարրերը՝ պայմանավորված վաղ անցյալի հասարակական կյանքի ու մտածողության զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակով, ապա այս երրորդ շրջանում, որ պատմականորեն համընկնում է Հայաստանում վաղ ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ու հաստատման ժամանակաշրջանին, վիպական բանահյուսության մեջ գերակշռում է իրականության ռեալիստական-պատմական ընկալումը: Այստեղ, անշուշտ, նշանակալից դեր է խաղացել նաև այդ բանահյուսության նմուշները գրառող, օգտագործող և որոշ չափով վերամշակող քրիստոնյա պատմիչների արհամարհական վերաբերմունքը հին հեթանոսական-առասպելական հավատալիքների նկատմամբ, և նրանք վիպական զրույցներն ու երգերն օգտագործելով իրեն պատմական սկզբնաղբյուրներ, հավանաբար զանց են առել գրանցում եղած առասպելաբանական տարրերը: Չպետք է մոռանալ նաև այն, որ այս շրջանի վիպապատմական բանահյուսության նմուշները, գրավելով իրենց հիմք ծառայած պատմական իրադարձություններից ոչ շատ ժամանակ անց, չեն հասցրել ենթարկվել բանահյուսական տեղական վերամշակման, ուստի և աչքի են ընկնում խիստ պատմականություններ և իրականության ռեալիստական ընկալումով: Այս նոր շրջանի վիպապատմական բանահյուսության նյութն է կազմում Հայաստանի III—IV դդ. ներքին ու արտաքին կյանքի պատմական իրականությունն իր բազմազան կողմերով ու վայրիվերումներով:

Վաղ ֆեոդալական Հայաստանի արտաքին ու ներքին կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական և սոցիալ-պատմական նշանակալից իրադարձությունները հիմք են ծառայել զանազան պատմական ավանդությունների, երգերի, զրույցների, որոնք հյուսվում են ժամանակի իշխող վերնախավի երկու նշանավոր տոհմերի ներկայացուցիչների՝ հայոց Արշակունի թագավորների և Մամիկոնյան սպարապետների անունների և արարքների շուրջը, սերունդների և դեպքերի հաջորդականության սկզբունքով: Առաջ է գալիս հայկական ժողովրդական երկրորդ վեպը (առաջինը՝ Խորենացու Հայոց պատմության մեջ պահպանված «Վիպասանք» անունով առասպելաբանական վեպն էր), որի առանցքն էին կազմում Սասանյան Իրանի դեմ Արշակունյաց Հայաստանի մղած դարավոր կռիվները: Ելնելով վեպի բուն թեմատիկայից և Փավստոս Բուզանդի ակնարկներից,

45 Տճ՝ Մ. Արեղյան, երկեր, Ա, Երևան, 1966:

Մ. Աբեղյանն այդ ավանդական հերոսավեպն անվանում է «Պարսից պատերազմ»⁴⁶:

«Պարսից պատերազմ» վեպը բաժանվում է վիպական մի քանի ցիկլերի կամ ճյուղերի՝ թագավորների և սպարապետների անուններով: Դրանք են՝ «Խոսրով Մեծ և Տրդատ», ուր պատմվում է Մամիկոնյան եղբայրների Հայաստանում ապաստանելը, Սասանյանների հաղթանակը Իրանում, պարթև Անակի դավաճանությունը Հայոց թագավոր Խոսրովի սպանությունը, Արտավազը Մամիկոնյանի օժանդակությամբ Խոսրովի որդի Տրդատի փախուստը երկրից, հունաց կողմերում մեծանալը, քաջագործությունները, հռոմեացիների օգնությամբ Հայաստան գալն ու հոր գահը ժառանգելը: «Խոսրով Կոտակ և Վաչե» ցիկլում, որ նախորդի հետ կապվում է հոր և որդու հաջորդությամբ, պատմվում է Տրդատի որդի Խոսրովի և Արտավազդի որդի Վաչե Մամիկոնյանի թագավորության և սպարապետության, Խոսրովակերտ անտառի տնկման, հյուսիսական ազդերի դեմ մղած հաղթական կռիվների, պարսիկների՝ Հայաստանի վրա արշավելու և շարաշար պարտության, Աղծնիքի Բակուր բղշխի դավաճանության, Վաչեի սպանության և Խոսրովի մահվան մասին: Հաջորդ ցիկլը՝ Խոսրով Կոտակի որդի Տրդատի վեպն է, որը վիպական մի գեղեցիկ ամբողջություն է: Այստեղ պատմվում է Հայր Մարդպետի խարդավանքով Ռշտունի և Արծրունի նախարարական տների կոտորածը, Արտավազը և Վասակ Մամիկոնյանների կողմից՝ կոտորված նախարարական տան շառավիղների փրկումը, երկպառակությունը Տիրանի և իր այդ զորավարների միջև, մի ձիու պատճառով Տիրանի կուրացումը պարսից Վաբազ-Շապուհի կողմից՝ Փիսակի դավաճանությամբ, Տիրանի գերեվարումը Իրան, հռոմեացիների օգնությամբ հայերի կռիվը պարսիկների դեմ, հաղթանակը, Տիրանի ազատագրումը և նրա որդի Արշակի թագավորումը:

Տիրանի վեպին հաջորդում է «Արշակի և Պապի, Վասակի և Մուշեղի» վիպական-հերոսական ցիկլը՝ բազկացած փոքրիկ, բայց ամբողջություն կազմող առանձին միավորներից, որոնք տարբեր բովանդակությամբ ու բնույթի վիպական սքանչելի պատումներ են հերոսության, հավատարմության ու հայրենասիրության, դավաճանության ու խարդավանքի, տոհմային-ընտանեկան հարաբերությունների, հագեցված դրամատիզմի ու հերոսականության շեշտված տարրերով: Դրանցից են Արշակի և Ներսեսի, Արշակի և Շապուհի, Վասակի և Շապուհի, Գնելի և Փառանձեմի, Պապի և Մուշեղի պատումները, որոնք իրենց բազմաբնույթ բովանդակությամբ հանդերձ «Պարսից պատերազմ» հերոսավեպի գաղափարական իմաստի ողջ ժանրությունն են կրում իրենց մեջ:

Վեպի վերջին ցիկլը Մանուելի ճյուղն է: Այստեղ պատմվում է Մանուելի և Լղբոր պարսից գերությունից ազատվելը, Բատ Սահառունուց սպարապետության ետ խրումը, Վարազդատին կովով երկրից հայածելն ու եղբոր՝ Մուշեղի, սպանության վրիժառությունը: Այնուհետև Մանուելը բարեկամանում է պարսիկների հետ, բայց Մերութան Արծրունու քսությունը կոտորում պարսիկ Սուրենի զորքը, որի հետևանքով նորից բորբոքվում են հայ-պարսկական ավանդական կռիվները: Կռիվներից մեկի ժամանակ սպանվում է դավաճան Մերութանը և վերջ է դրվում պարսից պատերազմին: Մանուելը թագավորեցնում է

⁴⁶ Վեպի մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, էջ 181—302: Տե՛ս նաև Գ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, Ա. Հին շրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, գրքեր Բ, Միջնադար, 1981:

Պապի որդի Արշակին, յոթ տարի փառքով իշխում և ապա խաղաղությամբ մահանում:

Այս է «Պարսից պատերազմ» վեպի բովանդակության համառոտ ուրվագիծը:

Վեպի տարբեր ցիկլներում հանդես եկող հայոց և պարսից թագավորները, սպարապետներն ու իշխանները պատմական ստույգ անձնավորություններ չեն, այլ իրենց իրական-պատմական նախատիպերի հիման վրա կերտված վիպական-գեղարվեստական կերպարներ, որոնք թեպետ պահպանել են շատ որոշակի պատմական գծեր, բայց վիպասանների ու գուսանների կողմից ենթարկվել են հերոսացման, միտումնավոր շփազանցումների և առհասարակ ավանդական բանահյուսության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների:

«Պարսից պատերազմը» լինելով միջնադարյան տիպիկ հերոսավեպ, անդրադարձրել է վաղ ֆեոդալական Հայաստանի կյանքի ու կենցաղի շատ բնորոշ կողմեր՝ դասակարգային հարաբերություններ և ընդվզումներ, տիրոջ և ծառայի կամ ֆեոդալի ու վասալի հարաբերություններ, պատերազմներ, ավարատություն, զինվորական ծառայություն, որսորդություն և այլն: Բայց վեպի բուն նպատակն է ներկայացնել հայերի և պարսիկների մղած պարբերական ու երկարատև կռիվները, հատկապես այդ կռիվներում հայերի անպարտելիության և հերոսացման սեփական գաղափարը, որ ընկած է ամբողջ վեպի հիմքում: Այդ կռիվներում միշտ էլ հաղթում են հայերը, իսկ եթե երբեմն էլ պարտվում են, ապա՝ ժամանակավորապես, բայց ի վերջո հայերն են հաղթանակող դուրս գալիս:

Վիպական շփազանցումն առանձնապես դրսևորվում է պատերազմների և հայերի հաջողության ու հաղթանակների նկարագրություններում: Միայն պարսից Շապուհ թագավորն անձամբ իր կամ իր զորավարների առաջնորդությամբ 28 արշավանք է ձեռնարկում հայերի դեմ, հանելով մոտ 26 ու կես միլիոն զորք: Հայերը բոլորին էլ կոտորում են, և միայն Շապուհն ու իր զորավարներն են միաձի ճողոպրելով փախչում-ազատվում:

Վիպական նման շփազանցումների նպատակն է ցույց տալ հայերի քաջությունն ու հերոսությունը՝ թվով անհամեմատ գերազանց թշնամիների նկատմամբ: Քաջության ու հերոսության գաղափարին է հարում նաև վիպական հերոսների տիրասիրությունը, իրենց բնիկ տերերին, այսինքն՝ Արշակունի թագավորներին անձնազուհե նվիրվելու և հավատարիմ մնալու գաղափարը, որը դարձյալ գերիշխող է ողջ վեպում: Տիրասիրությունը և տիրազավության դատապարտումը վեպում որքան էլ պայմանավորված է ֆեոդալական ժամանակաշրջանի բարոյախոսությամբ, այդուհանդերձ հայրենի ինքնուրույն պետականության և անկախության նվիրման գաղափարն է դա, որին սրբությամբ հետևում են վիպական հերոսները, մանավանդ Մամիկոնյան սպարապետները և այն բացահայտ քարոզում իրենց ենթականերին: Երբ Շապուհից խաբված և ցմահ բանտարկության դատապարտված Հայոց Արշակ թագավորն ինքնասպան է լինում, ապա տարիներ անց հայոց զորքը Մուշեղի զխավորությամբ պարսիկների դեմ կռվելիս, յուրաքանչյուր հայ զինվոր մահացու հարված հասցնելով թշնամուն, կրկնում է միևնույն բանաձևը՝ «Առ, քաջ Արշակ» կամ «Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Մեռած-գնացած թագավորի նկատմամբ հայ

զինվորների այս տիրասիրությունը հարուցում է անգամ պարսից Շապուհ թագավորի զարմանքն ու հիացմունքը:

Վիպական հերոսների տիրասիրության գաղափարին է հարում նաև թագավորի անձի անձեռնմխելիության գաղափարը, որի կրողներն են վեպում կենսորոնական հերոսներ Մուշեղն ու Մանուելը: Թագավորի անձի անձեռնմխելիությունը հին և ընդհանրական սովորույթ էր, որ սերում էր օժված և աստվածացված միապետի անձի պաշտամունքից: Բայց այդ հնամենի գաղափարը այս վաղ միջնադարյան վեպում ունի բոլորովին այլ հնչերանգ, այն վիպասանների համար միջոց է ծառայել սիրված հերոսներին կերպավորելու ասպետական առաքինությանը, շեշտելու նրանց ավանդական հարգանքն ու պատվախնդրությունը թագավորի անձի նկատմամբ, լինի այն հայրենի, թե օտար: Երբ Մուշեղը պատերազմի դաշտում հաղթում է Աղվանից Ուռնայր թագավորին, չի սպանում նրան, այլ հալածելով, նիզակի կոթով զարկում է նրա գլխին և ասում. «Շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդու չեմ սպանի, մինչև անգամ եթե շատ նեղն էլ ընկնեմ»⁴⁷: Եվ թույլ է տալիս Ուռնայրին գնալու իր երկիրը:

Նույն կերպ է վարվում և Մուշեղի եղբայր Մանուելը՝ Մուշեղին սպանող Վարազդատ թագավորի նկատմամբ: Երբ պատերազմի դաշտում Մանուելի զավակները, հալածելով պարտված Վարազդատին, կամենում են սպանել նրան, Մանուելը կանչում է զավակներին. «է՛ հե՛յ, տիրասպան մի լինեք»⁴⁸: Եվ հալածելով նրան, հեռացնում են Հայոց աշխարհի սահմաններից:

Վեպում զարգացրած և զեղարվեստորեն մարմնավորված այս բոլոր գաղափարները ծառայում են մեկ ընդհանուր, միասնական նպատակի. մարտնչել ու մեռնել հայրենի երկրի և այդ երկիրն ու նրա անկախությունը մարմնավորող սեփական թագավորի համար և չթողնել «անգամ մի կուրու շափ գետին Հայոց երկրից օտարել»: Այդ է պատճառը, որ Մանուել Մամիկոնյանը մահվան մահճում ողբում է իր բնական մահը, ափսոսում, որ պատերազմի դաշտում չի ընկել քաջությանը, չի մեռել հայրենի երկրի, բնիկ Արշակունի տերերի, կանանց ու զավակների և առհասարակ բովանդակ ժողովրդի համար, այլ մեռնում է վատթար մահով, անկողնում պառկած: Այդպես սփսոսում է և Մուշեղ Մամիկոնյանը, երբ Վարազդատը խնջուլքի ժամանակ նենգությանը սպանում է նրան. «Երանի թե այս մահը ձիու վրա ինձ հասներ», — ասում է նա մեռնելիս⁴⁹:

Հերոսը դարձյալ մահվան համար չէ, որ ցավում է, այլ որ ճակատամարտում չի ընկել քաջությանը:

Հայրենասիրական այս գաղափարների կենդանի մարմնացումներն են վեպում Մամիկոնյան սպարապետները, մասնավորապես Վասակը, Մուշեղը, Մանուելը, որոնք և դառնում են վեպի գլխավոր հերոսներ:

Մամիկոնյան սպարապետները գաղափարականացված հերոսներ են, օժտված քաջության, անվեհերության, ասպետական վեհանձնության, ազգային պատվախնդրության, հայրենիքի նկատմամբ անսահման նվիրումի իղբալականացված հատկանիշներով:

Վասակ սպարապետը Պարսկաստանում Արշակ թագավորի հասցեին ուղղած մի թեթև վիրավորանքի համար տեղնուտեղը սպանում է պարսից ար-

47 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, V դպրություն, գլուխ 7:

48 Փ. Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, V դպրություն, գլուխ 15:

49 Նույն տեղում, գլուխ 16:

քունի ախոռապետին, արժանանալով անգամ Շապուհի հիացմունքին: Նույն Վասակը, Արշակի հետ խաբեությամբ գերվելով Շապուհ արքայից, հերոսին վայել խրոխտ և նվաստացուցիչ պատասխաններ է տալիս պարսից արքայի հարցումներին, բնավ չերկյուղելով սպառնացող մահապատժից: Վասակի որդի Մուշեղը, կոպտ գերելով Շապուհի կանանց, չի թողնում դիպչել նրանց պատվին, այլ ասպետական մեծահոգությամբ վերադարձնում է Շապուհին, որը, հիանալով այդ վեհանձնությամբ, Մուշեղի պատկերը սպիտակ ձիու վրա դրվագել է տալիս իր գինու գավաթին և ամեն անգամ խմելիս, հիշում Մուշեղին՝ ասելով՝ «Ճերմակածին գինի արբցէ»:

Քշնամու կողմից հայ հերոսների առաքինությունների նման գնահատումները մեծապես նպաստում են հերոսների իդեալական հատկանիշների բացարձակացմանը, հետևաբար և գեղարվեստական արդարացմանը:

Ազատ և անկախ հայրենիքի վեհ գաղափարը, որի համար անձնազոհ մաքառում են վիպական հերոսները, վեպում գտել է բացառիկ խորհրդանշական գեղարվեստական կերպավորում: Դա պարսից Շապուհի կողմից Հայոց Արշակ թագավորին հայրենի հող ու ջրով փորձելու միջադեպն է, որի իմաստն այն է, որ հայրենի հող ու ջրի վրա մարդ իրեն զգում է ազատ, զորեղ և հպարտ, մինչդեռ օտար հողում նա հլուհնազանդ ստրուկ է՝ օտարի կամակատար:

Այս խորհրդանշական միջադեպը վեպում արժարժված հայրենիքի ազատության ու անկախության մաքառման միասնական գաղափարի պատկերավոր իմաստավորումն է, հայրենիքի (հայրենի հող ու ջրի) գեղարվեստական լուրօրինակ արժեքավորումը:

V դարից հետո հայ վիպական բանահյուսությունը ենթարկվում է նորանոր փոխակերպությունների: Հայկական միասնական ու անկախ պետականություն վերացման հետևանքով, պատմական նորանոր իրադարձությունների ազդեցությամբ «Պարսից պատերազմ» ժողովրդական հերոսավեպն սկսում է աստիճանաբար կորցնել իր միասնականությունը. նրանից մնում են միայն առանձին միջադեպեր և շարունակում են պահպանվել ու հարատևել երկրի այն կողմերում, որտեղ շահագրգռված են եղել տվյալ զրույցներով: Դրանցից, օրինակ, Անդոկի և Բաբելի զրույցը շարունակել է գոյատևել Սյունիքում, իսկ Մուշեղ Մամիկոնյանի, Դեմետր և Գիսանե եղբայրների, հյուսիսային ցեղերի դեմ Տրդատի մղած կռիվների մասին զրույցները՝ Տարոնում: IV դարի նշանավոր գործիչ Մուշեղ Մամիկոնյանի մասին հորինված վիպական զրույցները նույն հերոսի անունով փոխանցվում են հետագա դարերին, կերպարանափոխվելով ու նորոգվելով՝ VII դարում ավանդվում են Սերեոսի, ապա մեկ հարյուրամյակ անց՝ Հովհան Մամիկոնյանի կողմից, հարակցված արդեն պատմական նոր անձանց ու իրադարձությունների: Մուշեղի վեպը, որ «Պարսից պատերազմի» կարևոր բաղադրիչներից էր, VII—VIII դդ. տեղայնանում է Տարոնում, հարակցվում Գայլ Վահանի և հաջորդների զրույցներին, կորցնում իր համազգային բնավորությունը, դառնում տեղական վեպ և կոչվում նոր անունով՝ «Պատերազմ Տարոնոյ»⁵⁰:

Այս նոր վեպի գրեթե բոլոր դրվագները, անկախ դրանց գրական ավանդումից, բուն ժողովրդական են և ունեն բանահյուսական ծագում: Գայլ Վա-

50 Այս վեպի հանգամանակից քննությունը տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Ա, էջ 303—324:

հանի և նրա հաջորդներին՝ Սմբատի, Տիրանի և մյուսների վիպական կերպարներում ու արարքներում անդրադարձված են V դարի պատմական նշանավոր գործիչների վարդան և Վահան Մամիկոնյանները և պարսիկների դեմ նրանց վարած կռիվների արձագանքները: «Տարոնի պատերազմի» վիպական ջնդհանուր ոգին գրեթե նույնանում է «Պարսից պատերազմի» հետ, այն է՝ կռիվ պարսիկների դեմ, որ վերջանում է միշտ հայերի հաղթանակով: Տարբերությունն այն է, որ եթե «Պարսից պատերազմում» կռիվները մղվում էին բովանդակ Հայաստանի անկախության համար, ապա «Տարոնի պատերազմում» այդ կռիվները մղվում են սոսկ հանուն Տարոնի անկախության: Այստեղ հին հերոսավեպի համազգային ոգին, պատմական հետագա դեպքերի ազդեցությամբ նեղացել, կապվել է սոսկ Տարոնի և Սասունի իշխողների՝ Մամիկոնյանների տեղական անկախության գաղափարի հետ, և նախկին համազգային վեպը դարձել է տեղական վեպ: Բացի այդ, «Տարոնի պատերազմում» մտել են նոր մոտիվներ ու գաղափարներ, որպիսիք չկան «Պարսից պատերազմում»: Նոր վեպում առաջնակարգ տեղ է գրավում ռազմական խորամանկությունը, որի շնորհիվ հայերը միշտ շարաշար խաբում և հաղթող են դուրս գալիս թվով միշտ գերազանց պարսիկների նկատմամբ: Այստեղ իսպառ բացակայում է թշնամու նկատմամբ նախկին վեպում եղած ասպետական վեհանձնությունը, և մեծ տեղ է գրավում փոխադարձ ծաղրը, անարգանքն ու արհամարհանքը հատկապես մարտերի ժամանակ: Այս փոխակերպումները ևս պայմանավորված են վիպական ոգու նեղացմամբ, ռազմական ուժերի սահմանափակմամբ, հետևաբար և՛ ասպետական ոգու կորստով:

Պատմական և քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով զգալիորեն փոխվել է նաև վեպի հիմնական կոնֆլիկտը: «Տարոնի պատերազմում» պարսիկների հիմնական ձգտումն է հպատակեցնել Մամիկոնյաններին, հարկատու դարձնել նրանց, քանդելով նրանց կրոնական սրբավայրը՝ սուրբ Կարապետ վանքը: Այսինքն՝ վեպի գլխավոր կոնֆլիկտն է դառնում հարկահանությունը և հարկի պատճառով ապստամբելն ու պարսիկներին շենթարկվելը:

5. ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

V դարի կեսին քրիստոնեական աշխարհում բորբոքվում են դավանաբանական վեճերը Քրիստոսի մարդկային և աստվածային բնության շուրջը: Վեճերը ծայր էին առել տակավին V դ. երկրորդ քառորդից, հատկապես Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի եկեղեցական երկու հռչակավոր դպրոցների միջև: Ալեքսանդրիայի դպրոցը, հետևելով Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնության եղանակին, գտնում էր, որ Քրիստոսի մեջ աստվածային և մարդկային բնությունները միաձուլված են «անայլայլելի և անխառն» կերպով և կազմում են մեկ էություն, որի մեջ առաջնայինը աստվածայինն է: Անտիոքի դպրոցը, ջնդհակառակը, Քրիստոսի մեջ շեշտում էր մարդկային բնությունը, մարդ, որ աստվածացել է, հետևաբար ունի երկու բնություն՝ մարդկային և աստվածային⁵¹:

Այստեղից էլ առաջ են գալիս քրիստոնեական դավանաբանության տեսական երկու ուղղությունները՝ միաբնակությունը և երկաբնակությունը: 431 թ.

⁵¹ Տե՛ս Ծ. Տեր-Մինասյան, Հնդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. 1, էջմիածին, 1908, էջ 311—332: